

I. Az Egyetemi Könyvtár gyűjteményeiből

Knapp Éva

A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára.

Tudományos ismertető

A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára az ország egyik leggazdagabb és legrégebb történeti, művelődés- és irodalomtörténeti forrásgyűjteménye. Az itt őrzött forrásanyag minél teljesebb feltárása, a kutatás feltételeinek biztosítása és fejlesztése nemcsak elsőrendű tudományos, hanem nemzeti érdek. A gyűjtemény alapvető feladata felbecsülhetetlen értékű forrásanyag biztonságos megőrzése, kiegészítése, állapotának javítása és a dokumentumok megfelelő színvonalú hozzáférhetővé tétele.

A tár állománya nagyon sokrétű, s számos eltérő jellegű, kisebb-nagyobb gyűjteményből tevődik össze. A könyvtár főállományától elkülönített különgyűjtemények létrehozásának és az alapállománytól független, analitikus feltárásának igénye a XIX. század közepétől követhető nyomon. Azt megelőzően a kéziratosokat, a könyvritkaságokat és a régi nyomtatványokat azonos módon kezelték. Ezek folyamatos és tervszerű beszerzését nem tekintették külön feladatnak. CSAPODI Lajos irányításával 1774. októberében készült el az első olyan szakrendi katalógus, amelyben a kéziratosokat önálló csoportban (*manuscripti*) vették számba. Ez azonban még nem jelentette a kéziratos anyag tervszerű elválasztását, a nyomtatványoktól eltérő, önálló kezelését.

Történeti áttekintés

A könyvtár XVII. századi katalógusainak tanúsága szerint a kéziratosokat és a nyomtatványokat közös katalógusba vezették be. A XVII. századi kéziratosok közül PÁZMÁNY Péter kéziratai például az 1630-as években kerültek a könyvtárba. XVII–XVIII. századi kéziratosok legnagyobb része elsősorban az oktatást segítette. Így például 1699-ben a másodéves filozófus hallgatóknak készült az a kéziratos, illusztrált NEWTON-compendium, amit 1720-tól használtak Nagyszombatban.

A szerzetesrendek feloszlása után a könyvtár kéziratos anyaga jelentős mértékben megnövekedett. A jezsuita rendházakból 1773 után mintegy 140, a pálos kolostorokból 1786 körül több mint 120 kéziratos került a könyvtárba. Az abolíciós intézkedések után TÓTH András számításai szerint összesen 450 új kéziratos, köztük 66 középkori kódex jutott a gyűjteménybe. Egy másik adat szerint a jezsuita rend 1773-as feloszlásakor összesen 507

kéziratot vettek számba a nagyszombati rendházban. A források nem utalnak arra, hogy a már a XVIII. század végén is ritkaságszámba menő nyomtatványokat és a kéziratokat elválasztották volna a többi nyomtatványtól. Ez megfelelt a korabeli európai szerzetesi könyvtári gyakorlatnak.

Legkorábban a kéziratok önálló számbavételének az igénye merült fel. Az abolíciós korszak végére erőteljesen kibővült, vegyes tartalmú kézirat-állományt a XVIII–XIX. század fordulóján kezdték el feldolgozni. Az unikum kéziratok katalogizálása során szükségessé vált a nyomtatványok feldolgozásától eltérő szempontok kidolgozása. Ennek ellenére a kronológiai és a minőségi elvek a XIX. század közepéig nem játszottak nagyobb szerepet az állomány felállításában. Ekkor kezdődött meg a Kézirat- és Ritkaságtár anyagának fokozatos leválasztása és eltérő kezelése. 1857 előtt csak a kéziratokat kezelték önállóan: az igazgatói szobában külön szekrényben őrizték őket.

Az új gyakorlat FEJÉR György igazgatósága (1823–1843) alatt összekapcsolódott a kézirat- és ritkasággyűjtemények gondozásával. Az egyetemi előadásokon készített kézirat-összeállítások, professzori hagyatékok (például LAKITS György, KATANCHICH Péter kéziratok), valamint a könyvtár és az egyetem történetével foglalkozó kéziratok ettől az időtől kezdve viszonylag rendszeresen kerültek be a könyvtárba. Az 1840-es évek elején mintegy 1400 kézirat-állományt tartottak nyilván. A kéziratok közül a Kaprinai gyűjteményről az 1840-es években önálló katalógus készült.

TOLDY Ferenc igazgató (1843–1873) bevezette a kéziratok teljes körű kezelését, s szorgalmazta a történeti és irodalomtörténeti kézirat-összeállítások beszerzését. Gondosan áttekintette a kézirat-állományt és elrendelte, hogy a könyvtár az 1802-ben visszaállított szerzetesrendeknek se adjon vissza kézirat-összeállítást. A Toldy által 1846-ban kidolgozott szervezeti szabályzat intézkedett a kézirat- és ritkasággyűjtemény leválasztásáról a könyvtári állományból.

A Kézirat- és Ritkaságtár történeti katalógusai viszonylag rövid, 100–150 éves múltra tekintenek vissza. A kézirat-összeállítások első betűrendes cédula-katalógusát GARAY János, a Kézirattár első gondozója 1849-től kezdte el készíteni. Mivel ez nem tartalmazott részletes felvételeket és utalásokat, a nyomtatott katalógusok megvalósításához további előmunkálatokra volt szükség. Az állománytól leválasztott kézirat-összeállítások első katalógusa 1857-re készült el. 1858-ban állt össze a nem kézirat-összeállítások külön gyűjteményi anyag (például ősnymtatványok) első, összegző számbavétele. Az 1858. decemberében tartott un. szakmai könyvtárvizsgálat során a vizsgálóbizottság javasolta a Garay-féle kézirat-összeállítás katalógus felülvizsgálatát, kijavítását, s előírta egy metszetkatalógus elkészítését.

Mindez csak a könyvtár új épületébe történt átköltözés (1876) után valósulhatott meg. Ekkor vált lehetővé a ritkaságtári nyomtatványok végleges

levásztása, a különgyűjtemények megfelelő felállítása, katalogizálása. Az átköltözést követően az egyetem rektora elrendelte, hogy az 1711-ig megjelent magyar és magyarországi, valamint az 1520-ig megjelent külföldi nyomtatványokból létesítsenek különgyűjteményt. Ezt követte a tár anyagának különböző szintű feltárása, mindenekelőtt a kódexek és az egyéb kéziratok elkülönítése. A kéziratos anyag nyomtatott katalógusainak megjelentetése és a Ritkaságtár katalogizálása párhuzamosan haladt. Az ősnomtatványtár 1879 óta tartó újjárendezése 1882-re készült el.

1881-ben jelent meg a Kézirattár nyomtatott katalógusának első kötete, amely a kódexek leírását tartalmazta. Ezt követte az 1711-ig magyar nyelven és Magyarországon megjelent nyomtatványok levásztása az alapállománytól és besorolása az RMK I. és RMK II. gyűjteménybe Szabó Károly bibliográfiájának, a *Régi magyar könyvtár*nak az elvei alapján. Az alapállományból még Szabó Károly *Régi magyar Könyvtára* III. kötetének megjelenése (1896–1898) előtt elkülönítették az 1711 előtti hungarika nyomtatványokat *Magyar Vonatkozású Nyomtatványok* címen. A bibliográfia megjelenése után ezt a különgyűjteményt a századfordulón az 1711-es időhatár meghagyásával szétválasztották a magyar szerzők munkára (ez lett az RMK III. gyűjtemény) és a magyar vonatkozású művekre (ez maradt a Magyar Vonatkozású – MV – gyűjtemény).

Az 1501–1520 között megjelent nyomtatványok feldolgozását és katalogizálását 1883–1888 között KUDORA Károly végezte. 1885 után az alapállományból levásztották a XVI. századi aprónomtatványokat, köztük a reformáció kori hitvitázó műveket, politikai röpiratokat. Ez lett az *Aprónomtatvány* gyűjtemény alapja. Később a gyűjtemény időhatárát tartalmi szempontok alapján kiterjesztették a XVII–XVIII. századra is. Ekkor váltak önálló egységgé a XVIII–XIX. századi *Üdvözlő versek*, *Halotti versek* és *beszédek* is.

A Kézirattár állományát feltáró katalógus második kötete 1889–1910 között jelent meg négy részben. A harmadik részben (1907) az időközben állományba vett új anyag feltárása is megtörtént (supplementum). A negyedik (1910) rész TETZEL Lőrinc összeállításában a mutatókat tartalmazza. A kötetek megjelenésével párhuzamosan folyt a különgyűjtemények rendezése. A kézirattár újrarendezésének feladatát 1914-ben HÓMAN Bálint kapta meg, aki feldolgozta az újonnan bekerült kéziratokat és kibővítette az ősnomtatvány-katalógust. A Ritkaságtár belső rendjének kialakításakor Hóman munkáját FITZ József segítette, aki 1920-tól átvette a különgyűjtemények kezelését.

A katalogizálási munkák fontosságát az új gyarapodások jelentős mennyisége is alátámasztotta. A XIX. század végi szervezett ritkaságtári gyarapodások közül kiemelkedik SZILÁGYI Sándor hagyatéka megszerzése (1899). Az anyagot a kultuszminisztérium vásárolta meg és adta át a könyvtárnak. A hagyatéknak nagyobbik, kéziratos része a Kézirattár magyar történelmi

anyagát, ezen belül elsősorban a török kori és az erdélyi forrásgyűjtést gazdagította. PAULER Tivadar ország- és megyegyűlésekre vonatkozó kéziratok hagyatéka, valamint ARANY János Arisztophanész-fordításainak kéziratai (az író özvegyének ajándékaként) szintén ekkor kerültek a Kézirattárba.

A régi metszetekből, valamint a különleges értékű illusztrált nyomtatványokból a XX. század elején alakították ki az ún. *Metszetszoba* gyűjteményt. A II. világháború után kronológiai elvek szerint a Ritkaságtárban helyezték el az alapállományból leválasztott, 1521–1550 között megjelent nyomtatványokat. Ez a *Vetustissima* gyűjtemény nevet kapta. Az időhatárok figyelembevételével ide sorolták át a *Magyar Vonatkozású*-, az *Aprónyomtatvány*- és a *Metszetszoba* gyűjtemény megfelelő bibliográfiai egységeit. Ez a gyűjtemény az országos *Antiqua*-program keretében napjainkban 1600-ig tovább bővül a könyvtár alapállományából. 1945 után alakították ki a *Rariora Hungarica*, a *Párttörténet* és az időközben már megszüntetett *Remota Politica* és *Remota Erotica* gyűjteményeket, valamint a *kéziratok disszertációk* táráát.

A kéziratok 1907–1961 közötti gyarapodásáról évtizedeken át csupán gyarapodási naplók nyújtottak tájékoztatást. Erről az anyagról 1954–1961 között elnagyolt gépiratos katalógus készült, ami alapjává vált egy szakszerűbb és könnyebben kezelhető cédulakatalógusnak, valamint az állományegységeként vezetett állománynaplóknak. Ezzel párhuzamosan cédulakatalógus készült a *Tudós Levelezés* anyagáról. Az 1960-as években a könyvtár ősallományát, az ún. *Antiquissima* gyűjteményt kiemelték az alapállományból. Ez a gyűjtemény a könyvtár 1635 előtti állományának fellelhető köteteit tartalmazza. Kiválasztása a tulajdonosi bejegyzések alapján történt. Bővítése napjainkban is folyik. Ugyancsak az 1960-as években kezdték el rendezni és katalogizálni az 1840 előtt készült egylapos kéziratok és nyomtatott térképeket, valamint a tájképeket. Az 1980-as években a kellőképpen fel nem tárt XVIII–XIX. századi aprónyomtatványok váltak az alapállománytól külön kezelt ritkaságtári gyűjteménnyé, melynek katalogizálása elkezdődött.

A XX. században a Kézirattár viszonylag kevés kézirattal gyarapodott. Ezek közé tartozik például az a Velencei egyezmény keretében 1932-ben Bécsből átadott három kötet, amely a XIX. században az Egyetemi Könyvtár katalogizálatlan állományából került Auszriába.

A Kézirat- és Ritkaságtárhoz tartozó különgyűjteményeket nyomtatott katalógusok, valamint a szolgálati- és olvasói cédulakatalógusok tárják fel. Nyomtatott katalógusok tájékoztatnak a latin kódexekről. A görög és a német kódexek az országos állományt analitikusan feltáró nyomtatott katalógusokban is megtalálhatók. A többi kézitről a századfordulóig áll rendelkezésre nyomtatott katalógus. A kéziratok egyetemi disszertációkról olvasói leíró- és szolgálati helyrajzi katalógus tájékoztat. A korábbi előkészületi munkák után az 1980-as évek második felében szükségessé vált az 1907 utáni kéziratári gyarapodás teljes anyagának újrakatalogizálása. Az értékes

anyagról a feltárás és az előmunkálatok lezárása után a könyvtár kiegészítő katalógus kötet megjelentetését tervezi.

A ritkaságtári nyomtatványokról, valamint a mikrofilmtárról állományegységenként szolgálati helyrajzi katalógus, továbbá olvasói leíró- és helyrajzi katalógus áll rendelkezésre. Ez utóbbiak cédulakatalógusok. Néhány ritkaságtári gyűjtemény, így például az Ősnyomtatványtár és a Régi Magyar Könyvtár sorozatok anyaga szerepel az országos állományt feltáró nyomtatott katalógusokban is.

A különgyűjtemények jellegzetességei

I. Kézirattár

A Kézirattár összesen 132 latin, 13 arab, török, kopt és perzsa, 11 szláv, 8 magyar, 6 német, valamint 4–4 görög és olasz nyelvű kódexet őriz. A *kódexgyűjtemény* származása szerint két csoportból áll. A nagyobbik rész a felosztott magyarországi szerzetesrendek könyvtáraiból vagy ajándékként került az Egyetemi Könyvtárba. A kisebbik részt, 35 kódexet II. Abdul HAMID török szultán 1877-ben mint korvinákat ajándékozta a budapesti egyetemistáknak. E kódexek közül 12 bizonyult korvinának. A többi törökországi ajándékkódex közül ALBUCASIS Alsaragus *Chirurgiája* (Gerardus Cremonensis 1280 körül készített latin fordításában), valamint DANTE *Divina Comediájának* 1345 körül készült, kilencvennél több miniatúrával díszített kézírata emelhető ki.

A XVIII–XIX. század fordulóján a könyvtárba került kódexek egy, a négy evangéliumot tartalmazó görög kódex kivételével a XIV–XVI. században készültek. Az Egyetemi Könyvtár legrégebb, valószínűleg a X–XI. század fordulóján Bizáncban másolt görög nyelvű kódexe a XV. század második felében Janus PANNONIUSÉ volt (Cod. Graec. 1.). A *Legenda aurea* egy XIV. század második felében Itáliában másolt változatába két XV. század eleji magyarországi használó Zsigmond és Demeter legendáját másolta (Cod. Lat. 44.). A kódexek közül többet Magyarországon másoltak. Az egyik legdíszesebb az ún. *Pannonhalmi Evangelistarium*, amely két külön kéziratból áll. Az első evangéliumi részeket, a második benedictiókat és a szerzetesi fogadalmátel pannonhalmi rituáléját tartalmazza. A kolligátum második tagját Losonci FORGÁCH Pál készítette Pannonhalmán, aki a scriptori munkát 1516. február 10-én fejezte be. Evangeliarum-rész miniatúráiban BERKOVITS Ilona Albrecht DÜRER Kis-Passiójának hatását mutatta ki. A kódex csereszerződés keretében 1996. decemberében visszakerült a Pannonhalmi Főapátság könyvtárába. A csereszerződés megkötésére a kulturális emlékek eredeti származáshelye iránti tiszteletből és a könyvtári állományok célszerű kiegészítéséből fakadó kölcsönös érdekek figyelembevételére alapján kerülhetett sor. Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárába a kódex átadásával egyidőben Pannonhalmáról átkerültek a Pray-gyűjteményt kiegészítő kéziratok.

SZTÁRAI Máté volt a másolója a két, 1474-ben, illetve 1475-ben készült latin kódexnek. Mindkettő EGERVÁRI László váradi püspök használatára készült. Az egyik Sztárai-kódex (Cod. Lat. 25.) a *Gesta Romanorum* szöveghagyományába pontosan még be nem illesztett szövegvariánst, valamint *Ponciánus históriáját* tartalmazza. A másik Sztárai-kódexben (Cod. Lat. 71.) a trójai háború történetének 1287-es, Guido de COLUMNA-féle regényes feldolgozása olvasható. A két kódex sorsa több évszázad után az Egyetemi Könyvtár Kézirattárában újra összekapcsolódott: az egyik (Cod. Lat. 71.) a lorettomi szervita kolostorból, a másik (Cod. Lat. 25.) 1877-ben Isztambulból került ide.

1802-ben WINKLER Mihály gödrei plébános a könyvtárnak ajándékozott hét értékes kéziratot, köztük az 1506-ben készített, ma Winkler-kódexnek nevezett, valamint a XVI. század első negyedében írt, Veszprémikódex néven ismert magyar nyelvemlékeket. Egy Winklerre utaló papírlap volt a Codex Germanicus 3. jelzetű német kódexben is. Az első kötéstábla belső oldalán található XIX. századi bejegyzés azt rögzíti, hogy a kéziratot bevezették az Egyetemi Könyvtár katalógusába. Ez a XVI. század elejéről származó kódex a *Gilgengart* címen ismert nyomtatott imádságos könyv kézzel írott másolata. A kéziratot hét széles keretezésű, gazdagon színezett egész oldalas fametszet díszíti, a szöveges oldalak egy részét ugyancsak színezett fametszetek keretezik. Az egész oldalas figurális díszítések szoros kapcsolatban állnak az utánuk következő szöveges résszel. A metszeteket az antik és humanista irodalmi alkotások illusztrálásával hírnevet szerzett művész, a Petrarka-mester készítette. A kézirat nyolc fő szerkezeti egységet bűnbánati és búcsúimádságok, Mária-imádságok, a Szentháromsághoz fűződő imádságok, Krisztus szenvedéséhez kapcsolódó szövegek, áldozási imádságok, a Mária-imádságok egy újabb csoportja, a hét bűnbánati zsoltár litániával és szent Anna-imádságok alkotják. A kódexet vékony fatáblára húzott, vörösesbarna, kissé kopott aranyozott bőrkötés borítja, amely a virágdíszes, legyezőmotívumos nagyszombati kötések egyik változata a XVII–XVIII. század fordulójáról. A kötéstáblákat két, hátulról előre záródó filigrán vaskapocs fogja össze.

A kódex a későközépkori imádságoskönyvek műfajának egy olyan egyedivé tett változata, amely egyrészt hűen tükrözi a német későreneszánsz udvari kultúra kisugárzását, másrészt jelzi a középkori, későközépkori vallási szövegek popularizálódási folyamatának egy állomását. A kódex ráirányítja a figyelmet a korszakváltásra a sokszorosító technikák történetében, melynek során a kéziratok fokozatosan átadják helyüket a kézzel, majd a fametszetekkel díszített ősnymtatványoknak, míg végül a miniátor szerepét is a nyomda veszi át.

A kódexek nyomtatott katalógusának elkészítésére FEJÉRPATAKY László külső szakértőket is felkért: ÁBEL Jenőt a görög, BOJNISICH Ivánt a szláv, GOLDZIHHER Ignácot az arab, SZILÁDY Áront a török kódexek leírására.

A latin és a magyar kódexeket a Fejérpataky László és BARABÁS Samu dolgozta fel. A katalógus 1881-ben jelent meg. A latin kódexeket MEZEY László az 1961-ben megjelent nyomtatott katalógusban analitikus módszerrel újra feldolgozta. A magyar nyelvű kódexek szövege megjelent a *Nyelvemléktár* kötetében, többnek közülük új kiadása is van.

A kódexeken kívül a Kézirattár 300 latin nyelvű középkori *kódextöredéket* őriz. Az 1954-ben elkezdődött kéziratári újrarendezés során Mezey László talált egy, a VIII–IX. század fordulóján készült BEDA Venerabilis-töredéket (*Vita rhythmica Cuthberti*). Ez egyben az Egyetemi Könyvtár egyik legkorábbi kézírata, amely ösztönzője lett a kódextöredék-gyűjtemény összeállításának. A töredékek meghatározása és katalógusa Mezey László vezetésével készült el.

A kódexek mellett a Kézirattár három alapgyűjteményét a *Diplomata autographa* (Dipl. Aut.), a *Litterae et epistolae originales* (LEO) és a *szakrendbe sorolt kéziratok* alkotják. Az utóbbit régebben a "*könyvszerűen tárolt kéziratok szakrendes gyűjteményé*"-nek nevezték. A három alapgyűjtemény elkülönítésének elveit ma nehezen lehet meghatározni. A *Litterae et epistolae originales*-ban például több olyan bibliográfiai egység szerepel, ami besorolható lenne a *Diplomata autographa* gyűjteménybe is. A két forrásgyűjtemény közötti választóvonal már a múlt században is elmosódott. Erre utal, hogy az újabb kéziratári szerzemények 1907-ben megjelent katalógusában DEDEK Crescens Lajos a *Litterae et epistolae originales* és a *Diplomata autographa* kiegészítő anyagát egybeolvastva közölte, "*Documenta et litterae originales*" címen. A *Diplomata autographa* anyagát azonban azóta sem sorolták be a *Litterae et epistolae originales* gyűjteménybe. Az 1950-es években Tóth András újra elkezdte gyarapítani a *Diplomata autographa*-t, s az eredeti kronologikus rendbe újabb egységeket illesztett kisbetűkkel tört számok segítségével.

Csak formális határvonal van a kötetes szakrendi kéziratok és a *Litterae et epistolae originales* között is. Ha ugyanis egy néhány leveles kézirat kötve került a Kézirattárba, akkor a szakrendbe sorolt kéziratok közé, polcra helyezték. Ha viszont egy akár harminc leveles kézirat fűzve érkezett, akkor a *Litterae et epistolae originales*-ba, dobozba tették. A szakrendbe sorolt kéziratokat, a Kézirattár törzsállományát 1880 körül tíz tematikus csoportba osztották. A szakrendbe sorolást és a rendezést Szilágyi Sándor rendelte el, utána végezték a katalogizálást. A leírásokat Fejérpataky László, Barabás Samu és SZÁDECZKY Lajos készítették. A katalógus Supplementumát Dedek Crescens Lajos állította össze századunk elején.

A szakrendbe sorolt kéziratok megoszlása és jellege a következőkben összegezhető. "A" szak – teológia: több mint 300 bibliográfiai egység, elsősorban XVII–XVIII. századi kéziratok, 80%-uk latin nyelvű. A nemzeti nyelvű kötetek közül példaként említhető a Lucas a S. Nicolao által 1731-ben Bécsben tartott német nyelvű prédikációkat tartalmazó kötet. A legbecesebb

magyar nyelvű kézirat KÁLDI György teljes *Biblia*-fordítása. A fordítás elkészítését 1605-ben Pázmány Péter ösztönözte, s Káldi azt 1607. március 25-én már be is fejezte. A könyvtárba legkorábban bekerült kézirat is ebben a szakban található: ez egy magyar nyelvű *Cantionale* és *Passionale*, amely még a turóci korszakból, azaz 1597 előttről származik.

"Ab" szak – egyháztörténet: közel 300 tétel, melyek nyelvi és tartalmi összetétele hasonló a teológia szakéhoz. Kiemelhető közülük a morva testvérek tizenhat, különböző tartalmú, német nyelvű egyházi szertartás- és kegyességi könyve, bibliamagyarázata a XVI–XVII. századból. Ezek a szakolcai jezsuita rendházból 1773-ban kerültek az Egyetemi Könyvtár állományába. Az egyháztörténet szak kéziratosa anyaga művelődés-, politika-, város-, oktatás-, egyetem- és tudománytörténeti szempontból kellőképpen még nem feldolgozott. A jezsuita *Historia domusok* jelentősen segíthetik egy-egy város XVII–XVIII. századi kulturális életének, társadalmi átalakulásának újraértékelését. Így például az iskolai szín-játszás adatait közreadó forráskiadvány sorozat nem kismértékben a *historia domusok* anyagán alapul. Kassa esetében a források lehetővé tették annak bemutatását, hogy a jezsuita szervezésű laikus vallási szervezetek a társadalom összetartása mellett hogyan segítették elő a társadalmi átrétegződést, s a hatalmi viszonyok megváltoztatásával, egy társadalmi és vallási elit kialakításával hogyan járultak hozzá az új, katolikus többségű városi társadalom létrejöttéhez.

Az "Ab" szak *Acta Paulinorum* részének tíz kötete nem csupán az egyházjog történetének nagyrészt feltáratlan adatait tartalmazza, hanem hozzájárulhat a nyomdatörténet megoldatlan kérdéseinek megválaszolásához is. Így például a tévesen feltételezett XVIII. századi máriavölgyi nyomda esetében az *Acta Paulinorum* egyik irata alapján lehetett bizonyítani, hogy ez a nyomda valójában nem létezett.

További szakok: "B" – jogtudomány (több mint 200 egység), "C" – politika (12 egység), "D" – orvostudomány (102 egység), "E" – matematika és természettudomány (137 egység). Az utóbbi szakban a német nyelvű kéziratok aránya mintegy 20%. Tudománytörténeti szempontból mindegyik gyűjtemény megérdemelné a részletes feldolgozást. Az "F" – filozófia, esztétika, pedagógia szakban több mint 150 bibliográfiai egység található. Ezeknek a kéziratoknak a feldolgozásához a könyvtár munkatársai és hozzájárultak. BEZENYI Béláné például KAZAY Gábor kálvinista köznemes *A Philosophia Győzödelme ...* című, 1836-ban befejezett kéziratát mutatta be.

A könyvtár gazdag történeti kéziratosa forrásai a "G" – történelem, irodalomtörténet, földrajz, néprajz szakban találhatók. A mintegy 700 bibliográfiai egység között van például Heinrich BULLINGER Zürich történetével foglalkozó munkájának XVII. századi másolata. Ez a szak tartalmazza a legtöbb, több mint ötven német nyelvű kéziratot. A gyűjtemény viszonylag sok magyar vonatkozású, részben kiadatlan várostörténeti forrást is őriz. Johann Ludwig KUEFSTEIN felső-ausztriai kormányzó, Hans von MOLARTH és

Ludwig von MOLARTH császári diplomaták XVII. századi iratai tizennégy kötetben az európai történelem eseményeihez szolgálnak adalékokat. A "G" szakból több forráskiadás is készült. Így például az Id. Szilágyi Ferenc-hez írt leveleket IZSÉPY Edit tette közzé.

A "H" szak a nyelvészeti és a szépirodalom körébe tartozó kéziratokat tartalmazza (350 egység). Többek között ide került KAZINCZY Gábor hagyatéka. Ezt a hagyatékot Kenyeresné BOLGÁR Ágnes tárta fel, s az analitikus katalógust kiegészítette az iratok tartalmi feldolgozásával és a szövegek kiadásával. A "J" szak különféle XVII–XX. századi könyvtári katalógusokat tartalmaz (260 egység). Ezek nemcsak elsődleges könyv-, könyvtár- és művelődéstörténeti források, hanem több esetben, így például a ma már fellelhetetlen köteteknél, a mai napig használt könyvtári segédletek.

Ebben a szakban található az Egyetemi Könyvtár történeti katalógusai. A könyvtár ma is fellelhető legkorábbi katalógusa 1632-ben készült Nagyszombatban. Ezt NÉMETHI Jakab, 1632–1633-ban a jezsuita kollégium prefektusa készítette. A könyvvállomány legrégebbi rétegének tulajdonosi bejegyzései szerint azonban már ennél korábban, 1600 körül is készült egy katalógus. Az 1632-es katalógus betűrendes, de készítésénél csak a rendsző első betűjét vették figyelembe. Rendszóként a szerző keresztnéve szolgált. Némethi Jakab 1489 kötetet jegyzett be ebbe a katalógusba.

Amikor az 1632-ben készített katalógusban alkalmazni kezdték az 1680-as évek második felében kidolgozott szakrendszer elvét, a katalógus áttekinthetatlenné vált. Ezért 1690-ben új katalógust készítettek. Ez a magyar könyvtártörténetben először előre nyomtatott, rubrikázott űrlapokon történt. A katalógus rendszere lényegében nem változott: betűrendes szerkezet, s az egyes betűkön belül szakok szerinti tagolás érvényesült. Ezt a katalógust 1773-ig használták. Ezt újabbak követték, például 1774-ben, 1777-ben, 1779-ben és 1790-ben. Mindezeknek a katalógusoknak az elemzése modern könyvtártörténeti módszerekkel még nem történt meg.

A felosztott szerzetesrendek könyvtári állománya mellett az Egyetemi Könyvtárba kerültek a könyvtárak történeti katalógusai és abolíciós jegyzékei. Ez a forrásanyag a nyomtatott kéziratári katalógus megfelelő kötetének megjelenése (1889) és kiegészítése (1907) óta jelentősen bővült. Ha eltekintünk a könyvtári irattermelésből származó és a könyvtár XIX–XX. századi történetére vonatkozó forrásoktól, a legegységesebb és a legutóbbi időkig folyamatosan bővülő forráscsoport ebben a szakban a XVIII. századi egyházi könyvtárakkal kapcsolatos. Elsősorban ezek elemzésétől remélhető, hogy rekonstruálhatóvá válnak a különféle szerzetesrendek könyvtárai, s pontosabban kirajzolódik a felosztott könyvtárak abolíció előtti története és további sorsa is.

A kéziratok könyvtárkatalógusok és a ténylegesen fennmaradt könyvvállomány összehasonlító vizsgálata lehetőséget ad a szekularizált ko-

lostori könyvtárak rekonstrukciójára. A rendi könyvtárak a XVII–XVIII. században alapvető intézményei voltak mind a teológiai, tudományos tevékenységnek, mind a művelődésnek. Könyvállományuk tükrözi a tulajdonosok szellemi környezetét, az általuk befogadott és közvetített szellemi, lelki, művelődési áramlatokat. A forrásanyag alapján vizsgálható például a szakrendszerek története és alkalmazása, a könyvhasználat, az olvasói magatartás, a rendi cenzúra kérdései, a könyvek beszerzésének, birtoklásának és a tőlük való megválásnak a folyamatai, a könyvek alternatív értékelése. A tisztázandó kérdések közé tartoznak a könyvanyag egységeinek tartalmi, szerkezeti, műfaji sajátosságai és ezek változása, a könyvek különböző csoportjaihoz fűződő viszony alakulása és a könyvekben rögzített ismertanyag közvetítési folyamatai.

A Kézirattár *levélgyűjteménye* két részből áll. Az egyik a *Diplomatarium autographum*, amely eredetileg a Pray gyűjteményből leválasztott ötvenkét oklevelet is tartalmaz. A másik rész a *Litterae et epistolae originales*. Ennek alapállományát a XVIII. század utolsó negyedében a Helytartótanács adta át oktatási célra. Ezt kiegészítették az Egyetemi Könyvtár kézírataiból kiemelt levelekkel, valamint a megvásárolt hagyatékokból a kéziratoktól leválasztott iratokkal. A *Litterae et epistolae originales* nyomtatott, kronologikus katalógusát Dedek Crescens Lajos készítette el. A katalógizálást 1950–1955 között Tóth András folytatta.

A *Litterae et epistolae originales* gyűjteményből több forráskiadvány készült. Így például HERMANN Zsuzsa rekonstruálta a gyűjteménybe szétosztott *Analecta Saeculi XVI. Hungarica* című kötet iratainak eredeti rendjét és sorsát. A kötetet a XIX. század második felében bontották szét. II. Rákóczi György levelezéséből (1646–1660) Izsépy Edit hatvanöt levelet rendezett sajtó alá.

HEVENESI Gábor (1656–1715), KAPRINAI István (1714–1786) és PRAY György (1723–1801) jezsuita történészek kéziratok forrásgyűjteményei egyaránt tartalmaznak eredeti okleveleket és másolatokat. Ezek a forrásgyűjtés sorozatok a XVIII. század végén és a XIX. század elején, különböző úton jutottak a könyvtárba. Hevenesi KOLLONICH Lipót érsek megbízásából állította össze gyűjteményét. A kollekció a jezsuita rend feloszlata előtt, 1768-ban Nagyszombatból a pozsonyi Magyar Kamarához került át. Kaprinai István forrásgyűjtése a gyűjtő halála után (1786. december 26) ugyancsak a Magyar Kamarához került, ahonnan elsőként negyvenegy középkori oklevelet adtak át az egyetemnek oktatási célra. Később ez lett a *Litterae et epistolae originales* gyűjtemény alapja. Pray György gyűjteményét évi kegydíj ellenében, 1784-ben adta át a könyvtárnak.

Ugyanekkor Pray kérte az Egyetemi Tanács segítségét, hogy Hevenesi és Kaprinai gyűjteménye is az Egyetemi Könyvtárba kerüljön. Ez 1790 tavaszán valósult meg. Az anyag első rendezése után mindhárom kollekció lényegében megbontatlan maradt mindaddig, amíg Szilágyi Sándor

igazgató el nem rendelte az eredeti okleveleket tartalmazó kötetek szétbontását. Így került át Pray-kollekció néhány kötetének (58., 59.) anyaga a Hevenesí gyűjtemény 68. és 74. kötetének anyagával együtt a *Litterae et epistolae originales* gyűjteménybe.

A kollekciók számos egyedi történeti dokumentumot tartalmaznak. A három gyűjtemény összterjedelme mintegy tizenöt folyóméter. Forrásértékük a magyar történelem, művelődéstörténet kutatásában felbecsülhetetlen. A Hevenesí és a Kaprinai gyűjtemény jelentősége az újkor történetére nézve kiemelkedő. Ez az anyag csak kismértékben jelent meg nyomtatásban, míg a régebbi korok anyagát Fejér György kiadta a *Codex Diplomaticus* sorozatban.

A *céhlevelek gyűjteménye* (*Litterae Coehales*) elsősorban a magyar gazdaságtörténet kutatásában jelentős. A magyar kormánysszervek a céhrendszert megreformálásának terveihez 1848 előtt bekérték a céhleveleket és azok másolatait. Az összegyűjtött anyagot a Helytartótanács elküldte a bécsi Kancelláriához, majd 1887-ben visszakapta. Egyik részét a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában, másik részét az Egyetemi Könyvtárban helyezték el. A múzeumban őrzött céhlevelek később a Magyar Országos Levéltárba kerültek, ahol 1945-ben elégték. Így az Egyetemi Könyvtárban megmaradt rész az ország egyetlen nagyobb, történeti múltú céhlevél gyűjteménye, amely mintegy 850 tételt tartalmaz. A céhek betűrendjébe szedett katalógust a nyomtatott kéziratári katalógus II/1-es kötete tartalmazza. Ezt az 1907-es Supplementum további húsz céhlevél leírásával egészítette ki. Az 1907 után bekerült tizenegy céhlevél leírása, valamint az 1907-es Supplementum átjelzetelt céhlevelei az 1957-ben nyitott állománynaplóban szerepelnek.

A Kézirattár egyik legfiatalabb gyűjteménye a *disszertációké*. Az ELTÉ-n megvédett egyetemi doktori disszertációkat a Kézirattár a lehetőség szerinti teljesség igényével őrzí. A tárba ezen-kívül bekerülnek a Magyar Tudományos Akadémiától érkező kandidátusi és akadémiai doktori disszertációk. A gyűjtemény 1960-tól folyamatosan bővül. A beérkezés sorrendjében eddig 8000-nél több kötetet katalogizáltak a legkülönfélébb szakterületekről.

II. Ritkaságtár

Az Egyetemi Könyvtár Ritkaságtára több, országos jelentőségű, régi nyomtatványokból álló gyűjteményt őriz. A Ritkaságtárban található az ország harmadik legjelentősebb *Ősnyomtatvány-gyűjteménye* (Incunabula): több mint 1040 bibliográfiai egység, mintegy 1150 kötetben. Ez a gyűjtemény a könyvtár történetének kezdetétől folyamatosan gyarapodott. A köteteket nem a bibliofília szempontjai szerint válogatták össze, hanem mindennapi használatra szánták. Az egyetem alapítása előtti időből összesen huszonhat ősnyomtatvány származik. Ebből hat kötet már az 1632-es katalógus készítése előtt a könyvtárban volt. A jezsuita rend feloszlata után a

nagyszombati könyvtárban őrzött ősnymtatványok 223 további kötettel bővültek az egykori rendházakból. Az 1780-as évek elején a könyvtárnak összesen mintegy 350 ősnymtatványa lehetett. Ez a II. József-féle feloszlatások után további 300 kötettel bővült.

Az első ritkaságtári különgyűjtemény az *Ősnymtatványtár* volt. Első katalógusa a XVIII. század végén, a könyvtár Pestre költözése utáni években készült. A XIX. század elején újabb katalógust készítettek, de a korábbihoz hasonlóan ez sem dolgozta fel a teljes állományt: mindössze 325 művet sorolt fel. A két katalógus elkészítése nem jelentette az anyag önálló kezelését. A katalógusokban szereplő jelzetek szekrényekre utalnak, amelyekben a legkülönbélebb nyomtatványokat őrizték egy helyen. Amikor a könyvtár átköltözött az új épületbe, a XV. századi nyomtatványokat leválasztották a törzsanyagtól. A gyűjtemény rendezését Szilágyi Sándor kezdeményezte. Az állomány ekkor 953 mű volt 972 kötetben. Az első teljes körű katalógizálást Kudora Károly végezte el 1879–1882 között. A felvételeknél biztonságos azonosításra törekedett, ezért azok incipitet, kolofont és bibliográfiai hivatkozásokat is tartalmaznak. A katalógus kinyomtatása azonban 1881-ben és 1888-ban is elmaradt.

A második teljes körű katalógizálást az időrend és a helyrajzi szempontok együttes figyelembevételével végezték a XX. század elejétől. FERENCZI Zoltán be nem fejezett munkáját Hóman Bálint folytatta. Mindketten nagy gondot fordítottak a proveniencia rögzítésére. Ferenczi ezenkívül jelezte a kötés formáját és a kéziratos bejegyzéseket. Hóman Bálint ilyen típusú megjegyzései részletezőbbek voltak. Az ősnymtatványtár harmadik katalógizálását GERÉZDI Rabán kezdte el 1945 után. Gerézdí reprodukálta az ősnymtatványok kéziratos glosszáit és a hosszabb bejegyzések teljes szövegét. Esetenként leírásokat készített a kötéstáblák kódex-töredékeiről is. Az általa elkészített mintegy 400 címléírás, amit 1974 tavaszán Mezey László még használt, 1977-ben nyolc lap kivételével már "*lappangott*". A gyűjtemény a felállítását követő száz évben mintegy száz művel gyarapodott. Ezek nem elsősorban vásárlások útján, hanem a könyvtár raktáraiból, átsorolással kerültek a gyűjteménybe.

A reneszánsz könyvkultúrát képviselő ősnymtatványok közül kiemelhető IX. Gergely pápa *Decretalis*a 1479-es velencei kiadásának gazdagon illuminált példánya, amely VÁRADI Péter kalocsai érseké volt (Inc. 65.). A magyarországi későgótikus könyvkötészetet képviseli például Augustinus *Opusculája* 1483-as velencei kiadásának az a példánya, amelyet a lövöldi karthauzi kolostorban kötöttek be 1486-ban (Inc. 139.). A *Missale Strigoniense* 1493-as és 1503-as velencei kiadásainak egy-egy példánya a budai kötések különböző típusát képviseli (Inc. 483., RMK. III.29).

Az ősnymtatványgyűjteményben országos unikum példány többek között Laudivius XV. század második felében írt szent Jeromos életrajza

(Inc. 862.), amely a helyhez pontosan nem köthető második magyarországi ősnomdában készült 1478–1479 körül.

A *Régi Magyar Könyvtár* (RMK) gyűjteménynek a Ritkaságtárban három sorozata van mintegy 63 folyóméter terjedelemben. Az RMK I. hozzávetőlegesen 500, az RMK II. és az RMK III. 700–700 bibliográfiai egységet tartalmaz. Az RMK I-be, illetőleg az RMK II-be osztották be az 1711-ig megjelent magyar nyelvű, valamint a Magyarországon nyomtatott műveket. Az RMK III. sorozatban a magyar szerzők külföldön megjelent nem magyar nyelvű munkái találhatóak. A gyűjteményben Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtárához* viszonyítva több országos unikum nyomtatvány van. Országos unikum példány az a forrásvizek eredetéről szóló értekezés, amely Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájában készült 1585-ben. Ez az értekezés (Marcello Sgarciapuli: *De fontium et fluviorum origine ac fluxu...*) Európában az egyik első természettudományos szemléletű geológiai és hidrológiai dolgozat. Fajmetszetei a legkorábbi nyomtatott műszaki ábrák Magyarországon (RMK.II. 18.). Szintén unikum példány Martin Chemnitz német evangélikus teológus *Repetitio sanae doctrinae de vera praesentia* című művének részleges magyar fordítása, amely 1587-ben került ki a sajtó alól Bártfán. Fordítója Gradeczi Horváth (Stansith) Gergely szepességi nagybirtokos, a felsőmagyarországi evangélikusok egyik, több külföldi egyetemen tanult vezetője a XVI. század végén (RMK. I. 32a.).

A gyűjtemény gyarapodása az új könyvtárépület alapozásakor talált régészeti leletek kicserélésével kezdődött el: a Magyar Nemzeti Múzeum egy római kori faragott kő, egy Hunyadi címeres kapuzatcsúcs és egy Mátyás palotájából származó oszlopfő fejében az RMK gyűjteménybe tartozó öt nyomtatványt adott át a könyvtárnak. Vétel útján az RMK tár 1914-ig további 87 nyomtatvánnyal gyarapodott.

A magyar szerzők 1711 előtt magyar nyelven megjelent munkáinak bekerülési arányát vizsgálva VÉRTESY Miklós megállapította, hogy a régi magyar nyomtatványokat 1773 előtt nem katalogizálták a teljesség igényével. A katalogizált állományrészben az elkallódás aránya a latin és a magyar nyelvű kiadványokon kívüli más, nemzeti nyelvű kiadványokhoz képest a magyar nyelvű könyveknél volt a legmagasabb. Ez az erőteljes igénybevételből fakadt elsősorban. A könyvtár történeti katalógusainak és a *Régi Magyar Könyvtár* bibliográfiai köteteinek összevetésével rekonstruálhatóvá vált az az unikum jellegű régi magyar állomány, amelyből a kutatás ma nem ismer példányt (huszonnégy bibliográfiai egység). Az RMK II. és RMK III. gyűjteményben a nemzeti nyelvű (például német, cseh, horvát) kiadványok erőteljesen háttérbe szorulnak a latin nyelvű munkák mellett.

A *Magyar Vonatkozású* (MV) nyomtatványok gyűjteménye jelenleg összesen kb. 600 kötetet őriz. Ezek 20%-a német, a többi elsősorban latin és olasz nyelvű. A gyűjteményt az 1711-ig megjelent hungarikákból állították fel 1896 előtt. A századfordulón Szabó Károly RMK III. kötetének megjele-

nése után szétválasztották az RMK III. anyagára és az egyéb hungaricumokra. Ez utóbbit továbbra is Magyar Vonatkozású gyűjteménynek nevezték.

A *Vetustissima gyűjtemény* több ezer kötetes állománya rendkívül gazdag, az ország egyik legjelentősebb antiqua-tára. A különgyűjteményt a múlt században állították fel az 1501–1520 között megjelent nyomtatványokból. Első katalógusát 1883–1888 között Kudora Károly készítette el. A gyűjtemény első továbbfejlesztője GÁSPÁR Ilona volt, aki Pray György: *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis* című munkája alapján a különgyűjteményt mintegy 600 kötettel egészítette ki a könyvtár raktári állományából. A XX. században először az 1550-es, majd napjainkban az 1600-as megjelenési évig bővül tovább az állomány. Gáspár Ilona munkáját Gerézdi Rabán folytatta, a tár cédulakatalógusát Vértesy Miklós készítette el. Az elmúlt évtizedekben a gyűjteményt Hölvényi György több mint 400 kötetel bővítette, melyeket a könyvtár raktáraiból emelt át a gyűjteménybe. A *Vetustissima*-tár számos darabját értékes illusztrációk díszítik. Így például Stephanus Taurinusnak a Dózsa parasztháborúról írt ötrészes eposzát (*Stauromachia*, Viennae, 1519.) Dózsa György kivégzésének dudu- és sípszóval kísért fametszetű ábrázolása vezeti be (Vet. 19/9).

Az *Antiquissima-gyűjtemény* a könyvtár legrégebbi, úgynevezett ősellományát foglalja magában az egyetem megalapítása (1635) előtti időszakból. A több mint 250 kötet között csak néhány nemzeti (pl. olasz, cseh, spanyol nyelvű) mű található. Mint az állományrekonstrukció alapján DÜMMERTH Dezső megállapította, a gyűjtemény különleges értékét nem elsősorban a könyvek tartalma adja, hanem az, hogy ezeket a köteteket az Egyetemi Könyvtár több mint 300 éve megszakítás nélkül őrzi. Ez a Ritkaságtár könyvtártörténeti gyűjteménye, s az állomány 1635 előtti nagyszombati, znióváraljai és vágsellyei köteteiről tájékoztat. Mivel a jezsuiták első nagyszombati megtelepedésének idejéből (1561–1567) nem maradt fenn kötet, a gyűjtemény három kollekcója a következőképpen oszlik meg:

Az első kollekción a turóci korszakban bekerült kötetekből áll. Négy szériája van. Az első széria az 1586–1589. évi beszerzéseket tartalmazza. Ez 28 kötetben 36 mű, melyből 27 kifejezetten tankönyv jellegű. Ezek a kötetek a znióváraljai misszió idejéből származnak. A második széria az 1589–1591., a harmadik széria az 1593–1594., a negyedik széria az 1595–1597. évi beszerzéseket öleli fel. Ez a három sorozat a turóci korszak második periódusát képviseli. A szériák az egy-egy újabb könyvtáros kezétől származó tulajdonosi bejegyzések alapján oszlanak meg. A második kollekción a Vágsellyére történt átköltözés utáni időszakból, 1598–1605-ből származik. Az első széria az 1599–1600, a második az 1601–1605 között beszerzett könyveket tartalmazza. Ezek a második kollekciónhoz tartozó kötetek elsősorban az újskolasztikus jezsuita oktatás *Ratio Studiorum*hoz kötődő tankönyv anyagát tükrözik. A harmadik kollekción a nagyszombati jezsuita kollégiumhoz kötö-

dik, s az 1615–1635 közötti beszerzéseket tartalmazza. Az eddig feltárt 139 kötetből 71 főként az egyházi, 68 világi oktatási célt szolgált.

A *Rariora Hungarica* gyűjteményt 1945 után létesítették, melyben az 1711 után megjelent ritka, vagy különösen értékes magyar nyomtatványokat (pl. első kiadások, unikum példányok) helyezték el. Ez az egyetlen olyan különgyűjtemény, amelyben a mű-veknek csak egy példánya található. A további példányok a raktárban vannak. Ennek a tárnak a bővítése és kiegészítése az Antiquissima-gyűjtemény gyarapításával együtt fontos feladat.

A *Metszet-, Térkép- és Tájkép-gyűjtemények*ben összesen több mint 15000 bibliográfia egység található. Ezt a külön-gyűjtemény-együttest a századforduló után hozták létre. Az egy lapos metszeteken kívül eleinte csak a drága metszetes és a gazdagon illusztrált könyveket akarták itt elhelyezni. Később a gyűjtőkör kitágult. Ide sorolták mindazokat a könyveket, amelyeket ritkaságuk, áruk vagy különleges tartalmuk miatt fokozott védelemben kívántak részesíteni. A tár körülbelül 15–20 %-ban német vonatkozású nyomtatványokat tartalmaz. Az állomány ennek megfelelően vegyes, mivel a gyűjtőkört tartalmi vagy könyvtártörténeti szempontok nem korlátozzák. Számos régi fa- és rézmetszet, valamint néhány, levonatok készítésére alkalmas rézlemez is tartozik a gyűjteményhez. Ezeket a XX. század elején két csoportba sorolták: az egyikbe az arcképek, a másikba a vegyes tárgyú tájképek, épület- és városábrázolások kerültek. A térképtárban őrzött kéziratos térképek közül két olyan lapot emelünk ki, melyek a dél-amerikai jezsuita missziók földrajzi környezetét mutatják be. Az 1767-ben készült színezett térképraizon a perui missziós terület egészét láthatjuk (Térk. I.A. 17). Az 1762-es térkép a perui Huanoco kerület tervezett jezsuita missziós telepeit rögzítette (Térk. I.A. 19).

A Kisnyomtatványtárhoz tartoznak az aprónyomtatványok, az üdvözlő versek, a halotti versek és beszédek, valamint a miscellanea állomány, összesen mintegy 35000 bibliográfiai egység terjedelemben. Az állományrészeket kéziratos katalógusok tárják fel. A negyedréti alakú miscellanea sorozat különösen gazdag Magyarországon és külföldön nyomtatott XVIII. századi katolikus prédikációkban. A gyűjteményt 1885-ben állították fel az azal a céllal, hogy hozzáférhetővé tegyék az 1875-ben megindított teljes körű könyvtári rekatalógizálási munkálatoknál mellőzött nyomtatvány-anyag értékesebb részét. Felállítás után a gyűjteményt tovább gyarapították és bővítették. Elsősorban a reformációval kapcsolatos kiadványokat, röpiratokat, beszédeket és színműveket sorolták át ide. Ezzel párhuzamosan az értékesebb nyomtatványok más gyűjteményekbe kerültek át. 1975–1976-ban például Hölvényi György 227 bibliográfiai egységet sorolt át a Vetustissima-gyűjteménybe.

A gyűjtemény sorsát máig meghatározza az idejétmúlt álláspont, amely szerint ezek a rövidebb terjedelmű nyomtatványok tudományos szempontból értéktelenek. Emiatt megfelelő szintű feldolgozásuk elmaradt. A gyűjteményen nyomot hagytak a különböző rendezési, katalógizálási és feltá-

rési kísérletek is. Úgynevezett kisnyomtatványok az abolíciós időszakban kerültek először a könyvtárba nagyobb mennyiségben. Elkülönítésük és feldolgozásuk a XIX. század utolsó harmadáig nem szerepelt a könyvtár feladatai között. Első rendezésük 1878-ban indult meg. A kötetbe nem kötött anyagot tartalmi csoportosítás után kezdték katalogizálni. A munkát MÁRKI József és LITTASY József végezte a nyomtatványok időrendjében. A kisnyomtatványok feltárása azonban a századfordulón abbamaradt. Az 1910-es években újra elkezdődött, de a személyi feltételek hiányában leállt. Ugyanez megismétlődött az 1930-as és az 1970-es évek végén, majd 1993-ban.

A kisnyomtatványok különböző rendezett és rendezetlen egységeiben egyaránt értékes források találhatók. A legutóbbi években innen közölték több, eddig ismeretlen XVIII. századi iskoladráma magyar nyelvű programjának szövegét a Régi Magyar Drámai Emlékek megfelelő kötetekben és az azokat kiegészítő közleményekben.

A Ritkaságtárhoz tartozik a *Párttörténeti-gyűjtemény*. Ebben az 1945 után felállított különgyűjteményben elsősorban a Tanácsköztársaság röpiratai és egyéb hivatalos kiadványai kaptak helyet. Ezenkívül főleg szociáldemokrata kiadványokat soroltak ide. A gyűjteményt Tóth András katalogizálta.

A *Mikrofilmtárban* körülbelül 3000 filmtekercs a Magyarországon fellelhető jelentősebb tudományos művek egy részét, valamint a könyvtár különleges értékeit dokumentálja és archiválja.

A Ritkaságtárhoz több olyan különgyűjtemény is tartozott, amit időközben megszüntettek. A már említett *Remota Politica* és *Remota Erotica* gyűjteményeken kívül ilyen volt például az 1910-es évek elején felállított *Shakespeare-könyvtár*. Ez Shakespeare művein kívül tartalmazta a rá vonatkozó fontosabb szakirodalmat is. A gyűjteményt és katalógusát CZEKE Marianne állította össze, a katalógus az 1920-as években jelent meg nyomtatásban. Az 1930-as években a különgyűjteményt beolvasztották a raktári állományba.

Összegzés

A Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára több szakterületet átfogó, gazdag történeti állománya révén létrejötté óta a magyar és az európai művelődéstörténet egyik fontos tanulmányi és kutatóhelye. Az európai kulturális örökség részét alkotó gyűjtemény dokumentálja egy kulturális régió történetét, s terjedelmes kézirat és régi nyomtatvány állományát a nemzetközi kutatás sem nélkülözheti. Az itt őrzött forrásanyag a későközépkori és kor újkori történeti, egyháztörténeti, egyetem- és művelődéstörténeti kutatásokat segíti elsősorban. A Kézirat- és Ritkaságtár más kézirat- és könyvgyűjteményekhez hasonlóan nemcsak jelentős mennyiségű tudás- és ismeretanyagot halmozott fel és őriz, hanem a kulturális emlékezet megtestesítőjeként szerepet játszik a mindenkori társadalom történetiségének tuda-

tosításában. A gyűjtemény története megmutatja a könyvtári rendszerezési kísérletek különböző szakaszait, s ezzel jelzi a tudásszervezés és -közvetítés folyamatainak korhoz kötöttségét.

A Kézirat- és Ritkaságtár folyamatosan részt vesz a könyvtár által szervezett különféle tudományos és kulturális rendezvények (kiállítások, előadások, konferenciák) előkészítésében és lebonyolításában, s rendszeresen hozzájárul más intézmények hasonló jellegű vállalkozásaihoz, országos és nemzetközi viszonylatban egyaránt. A gyűjtemény munkatársai közül hosszú idő óta többen a hazai és a nemzetközi tudományos élet elismert szereplői. Nem hallgatható el azonban az sem, hogy a krónikus személyzethiány mély nyomokat hagyott a gyűjteményben. Nem megoldott a forrásanyag kutatásához nélkülözhetetlen legfontosabb kézikönyvek és szakirodalom folyamatos beszerzése sem.

A kínálkozó feladatok között első helyen áll a zárt történeti gyűjtemény fenntartása és hozzáférhetőségének biztosítása, amely egyszerre segíti a korábbi rendszerezési kísérletek láthatóvá tételét, az adott történeti konstellációk, gyűjtők és könyvtárosok elképzeléseinek megismerését, valamint a XVIII–XIX. században végbement szakterületi kanonizálódás viszonylagosságának tudatosítását. További fontos feladat a forrásanyag által kínált lehetőségek jobb kihasználása, valamint az optimális munkafeltételek megteremtése a kutatóknak és a gyűjtemény gondozóinak. A könyvtár saját gyűjtés- és állománytörténetének eddiginél pontosabb rekonstrukciója mellett a forrásanyag jó lehetőséget ad a XVII–XVIII. századi magyarországi művelődés- és oktatástörténet fehér foltjainak megszüntetésére. Mindehhez szükség van az új szakmai eredmények folyamatos figyelembevételére és összekapcsolására a gyűjteménnyel, amit egyedül a forrásokkal kapcsolatos élő tudományos párbeszédben való részvétel biztosíthat.

Fontosabb források és irodalom

Az Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtárával foglalkozó tanulmányok és közlemények bővebb felsorolása megtalálható "Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei" I–V. kötetében Déri Miklósné, illetve a VI. kötetben Vértesy Miklós összeállításában.

I. Alapvető segédletek

1. *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. Ediderunt Géza Sajó et Erzsébet Soltész. Vol. I–II. Bp., 1970.
2. *Catalogus manuseriptorum Bibliothecae Regiae Scientiarum Universitatis Buspestinensis*. Tom. I. *Catalogus codicum*. Bp., 1881. Tom. II. Pars 1. *Catalogus librorum manuseriptorum*. Bp., 1889, Pars 2. *Catalogus litterarum originalium ac collectionis Hevenessianae et Prayanae*. Bp., 1894. Pars 3. *Catalogus collectionis Kaprinayanae*. Bp., 1907. Pars 4. *Index alphabeticus et chronologicus cum tabula*. Bp., 1910.
3. *Fragmenta Latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Recensuit Ladislaus Mezey. Bp., 1983.
4. KIRNER A. Bertalan: *Budapesti baptista kódexek Kirner-féle elnevezésben a Kir. M. Pázmány Péter Tudományegyetem Könyvtárában*. Békés, 1942.
5. KUBINYI Mária: *Libri manuseripti Graeci in bibliothecis Budapestinensibus asservati*. Bp., 1956.

6. MEZEY László: *Codices Latini medii aevi Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. Bp., 1961.
7. PRAY, Georgius: *Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae Budensis*. Vol. I–II. Budaë, 1780–1781.
8. *Régi Magyarországi Nyomatványok*. I. 1473–1600, II. 1601–1635. Bp., 1971, 1983.
9. SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp., 1879.
10. Uő: *Régi Magyar Könyvtár. II. kötet. Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*. Bp., 1885.
11. SZABÓ Károly – HELLEBRANT Árpád: *Régi Magyar Könyvtár. III. kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. I–II. rész. Bp., 1896–1898.
12. SZTRIPSKY Hiador: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez. Pótlások és igazítások. 1472–1711*. Bp., 1912.
13. TÓTH András: *Tanácsköztársasági aprónyomatványok az Egyetemi Könyvtárban*. Bp., 1959.
14. VIZKELETY András: *Beschreibendes Verzeichniss der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken*. Bd. 1–2. Bp., 1969–1973.

II. Összefoglaló munkák

1. DÜMMERTH Dezső: *Az Egyetemi Könyvtár személyzete 1597–1961*. Ms. BEK K G 916.
2. SZINNYEI József: *Az Egyetemi Könyvtár rendezéséről*. = Magyar Könyvszemle, 1876. 21–25. p.
3. TÓTH András: *Az Egyetemi Könyvtár és a magyar tudományos élet 1849–1876*. = Tanulmányok Budapest múltjából. XII. (1957). 459–495. p.
4. Uő.: *Az Egyetemi Könyvtár Kézirattárának fejlődése*. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei. VI. (1972). 13–41. p.
5. Uő.: *Geschichte der Universitätsbibliothek Budapest 1561–1918*. = Bibliothek und Wissenschaft 6. (1969). 197–242. p.
6. TÓTH András – VÉRTESEY Miklós: *A Budapesti Egyetemi Könyvtár története (1561–1944)*. Bp., 1982.

III. Forrásközlések

1. *Baranyai Decsi János: Adagiorum*. A hasonmás szövegét gondozta Molnár József. Bp., 1978.
2. *Codex Germanicus*. (Facsimile kiadás). Kísérőtanulmány magyar és német nyelven Knapp Éva. Bp. 1993.
3. *Codex Graecus quatuor evangelicorum a Bibliotheca Universitatis Pestinensis*. Cum interpretatione Hungarica editus a Samuele Márkfi. Pestini, 1860.
4. *Cordines-kódex*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Jegyzetekkel és tanulmányokkal kísérve közléteszi Bognár Ágnes és Levárdy Ferenc. Bp., 1967.
5. *Correspondence de Ferenc Weiss astronome hongrois du XVIIIe siecle*. Publiee par Magda Vargha. I–II. Bp., 1990–1992.
6. *Esterházy Pál: Az egész világon levő csudálatos Boldogságos Szűz képeinek rövideden föltett eredeti*. Nagyszombat, 1690. (Facsimile kiadás) Knapp Éva és Tüskés Gábor kísérőtanulmányával. Bp., 1994.
7. *Levelek id. Szilágyi Ferenchez (1794–1826)*. Közléteszi Izsépy Edit. Bp., 1985.
8. *II. Rákóczi György levelezéséből. 1646–1660*. Sajtó alá rendezte Izsépy Edit. Bp., 1992.
9. *Nádor-códex*. A pesti Egyetemi Könyvtár eredetiéből bevezetéssel és szótárral ... kiadta Toldy Ferenc. Budán, 1857.
10. *Nyelvmléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok*. Szerk. Budencz József, Szarvas Gábor, Szilády Áron. 2., 8., 15. kötet. Bp., 1878, 1879, 1908.
11. *Példák Könyve 1510*. Hasonmás és kritikai szövegkiadás. Közléteszi Bognár Ágnes és Levárdy Ferenc. Bp., 1960.

12. S. Bernardini Senensis opera omnia. Tom. 9. Postillae in epistolas et Evangelia. Selecta ex autographo Budapestinensi. Florentiae, 1965.
13. Sermones Dominicales. Két XVI. századból származó magyar glosszás latin codex. Bevezette és szótárral ellátta Szilády Áron. 1–2. kötet. Bp., 1910.
14. Tamerlán. A lappangó pápai pálos iskoladráma magyar nyelvű programja 1761-ből. Közli Knapp Éva. = Irodalomtörténeti Közlemények 97. (1993) 537–540. p.
15. Valuable Historical Maps. University Library Budapest. Catalogue. Ed. Éva Knapp. Bp., 1989.
16. Veszprémi-kódex. XVI. század első negyede. Bp., 1988.
17. Winkler-kódex. 1506. Közzéteszi Pusztai István. Bp., 1988.

IV. Feldolgozások

1. BERKOVITS Ilona: A budapesti Egyetemi Könyvtár Albucesis codexe. Bp., 1937.
2. Uő.: A budapesti Egyetemi Könyvtár Dante-kódexe s a XIII–XIV. századi velencei miniatürfestészet története. Bp., 1928.
3. Uő.: A budapesti Egyetemi Könyvtár festett kéziratainak egy festett kéziratainak egy csoportja. Bp., 1932.
4. BEZENYI Béláné: Egy deista köznemes reformkorban. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. 1968. 307–318.
5. BOLLÓK János – KAPITÁNYFfy István: Megjegyzések az Egyetemi Könyvtár Gr. I. jelzetű kódexének bejegyzéséhez. = Antik Tanulmányok 26. (1979) 106–109. p.
6. BOROSS Klára: Váradi Péter könyvtárának újabb kötete az Egyetemi Könyvtár ősnymtatvány-gyűjteményében. = Magyar Könyvszemle, 101. (1985) 276–280. p.
7. CENCI, Cesare: Un manoscritto autografo di San Bernardino a Budapest. Codice latino 102 della Bibliotheca Universitaria di Budapest. Pistoia, 1964.
8. CSONTOSI János: A Konstantinápolyból érkezett Corvinák bibliográfiai ismertetése. = Magyar Könyvszemle, 1877. 157–218. p.
9. DONÁTH Regina: Adalékok a XVII. századi Kolozsvár életéhez az Egyetemi Könyvtár egy kézírata alapján. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve I. 1962. 157–170. p.
10. Uő.: Iratok a westfáliai békekötés történetéhez az Egyetemi Könyvtár Kézíráttárában. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III. 1966. 239–252. p.
11. Uő.: Egy törökkori forrásgyűjtemény az Egyetemi Könyvtár kézíráttárában. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei II. 1964. 193–212. p.
12. DÜMMERTH Dezső: Az Antiquissima-gyűjtemény III. kollekciója. Ms. BEK K G 919.
13. Uő.: A budapesti Egyetemi Könyvtár állományának alapjai. Az Antiquissima-gyűjtemény I. és II. kollekciója. (1586–1605). Bp., 1964.
14. Uő.: A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményének keletkezése. Bp., 1963.
15. GÁRDONYI Albert: Közkönyvtári kézírathasználat a XVIII. században. = Magyar Könyvszemle, 1938. 379–381. p.
16. HERMANN Zsuzsanna: Az Egyetemi Könyvtár Werbőczy-kéziratai és az "Analecta Saeculi XVI Hungarica". Bp., 1983.
17. HORVÁTH Lórántné: Egy 1515-ös leveleskönyv az Egyetemi Könyvtárban (Kiadatlan reneszánsz-kori levelek). = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III. 1966. 229–237. p.
18. HÖLVÉNYI György: Hevenesi Gábor Útmutatásai a történeti forrásanyag gyűjtéséhez. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei VI. 1972. 147–152. p.
19. J. FODOR Adrienne: Az Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 112-es kódexének eredeti rendje és provenienciája. = Magyar Könyvszemle, 107. (1991) 116–120. p.
20. KATONA Lajos: Die Budapest Handschrift der Gesta Romanorum. Berlin, 1900.
21. KENYERES Ágnes: Kazinczy Gábor hagyatéka nyomában. = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. 1970. 269–289. p.
22. Uő.: Szabó Károly és Kazinczy Gábor (Adalékok Szabó Károly levelezéséhez). = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei III. 1966. 269–283. p.
23. KNAPP Éva: A máriavölgyi pálos kolostor könyvtára a XVIII. században. I–II. rész. = Magyar Könyvszemle, 1992. 193–216. p., 313–331. p.

24. Uő.: *Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről.* = Magyar Könyvszemle, 1994. 130-154. p.
25. Uő.: *Egy tévesen feltételezett XVIII. századi nyomda: Máriavölgy (1730-1736).* = Magyar Könyvszemle, 1994. 412-417. p.
26. Uő.: *Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17-18. században.* = Századok 1995. 791-814. p.
27. KULCSÁR Péter: *Berger Illés történeti művei.* = Magyar Könyvszemle, 1994. 245-259. p.
28. LEHMANN, Phyllis Williams: *Theodosius or Justinian? A Renaissance drawing of a Byzantine rider in a fifteenth century codex of the Budapest University Library.* New York, 1959.
29. LEHR Miksa: *A budapesti Egyetemi Könyvtár XV. századbeli ritka rézmetszete.* = Magyar Könyvszemle, 1892-3. 191-194. p.
30. PAJKOSSY Györgyné: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690-től 1774-ig.* = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. 1968. 63-88. p.
31. PÁLVÖLGYI Endre: *Az Egyetemi Könyvtár 17-18. századi katalógusai.* Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei IV. 25-63. p.
32. SARBAK Gábor: *A pálos Liber viridis (Budapest, Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 115.) = Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról.* Az Országos Széchényi Könyvtárban 1986. február 13-14-én rendezett konferencia előadásai. Szerk. Szelestei N. László. Bp., 1989. 155-167. p.
33. Uő.: *Hadnagy Bálint pálos szerzetes kézírása a Budapesti Egyetemi Könyvtár 372-es számú ősnymtatványában.* = Magyar Könyvszemle, 1995. 164-169. p.
34. TÓTH András: *"Holt" kéziratgyűjtemények élete.* = Magyar Könyvszemle, 1958. 42-50. p.
35. Uő.: *Kisnyomtatványok az Egyetemi Könyvtárban.* = Magyar Könyvszemle, 1968. 210-214. p.
36. VÉRTESY Miklós: *Die Geschichte der Inkunabelsammlung der Universitätsbibliothek in Budapest. Beiträge zur Inkunabelkunde.* Folge 3. Bd. 3. Berlin, 1968. 107-121. p.
37. Uő.: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa.* = Magyar Könyvszemle, 1957.
38. Uő.: *Horváth Gergely ismeretlen XVI. századbeli magyar könyvei.* = Magyar Könyvszemle, 1957. 52-54. p.
39. Uő.: *Magyar nyelvű könyvek az Egyetemi Könyvtár régi állományában.* = Magyar Könyvszemle, 1966. 66-70. p.

**The Archives of Manuscripts and Rarities of the Library of Budapest University.
Scientific reviewer**

By its rich historical stocks which cover various areas, the Archives of Manuscripts and Rarities of the Library of Budapest University is, since its creation, an important place of research and study of the European history of civilisation. The collection which forms part of the European cultural heritage is a document of the history of a cultural region. Its voluminous stock of manuscripts and ancient prints is indispensable even to the international research. The documents help essentially the researches in the late Middle Ages' and in the early modern history, ecclesiastical history, university history and history of civilisation. Similarly to other archives of manuscripts and book-collections this Archives not only preserves a significant material of knowledge but, being the incarnation of the cultural remembrance, it plays also a prominent role by awakening the actual society to the consciousness of being historical. The history of the collections shows the periods in the systematization of the library stock and the processes of the organizing and transmitting of knowledge.

*Anteusz Dantét jobb vállára emeli, bal vállára támasztva Vergiliuszt tartja.
Dante Alighieri: Divina Comoedia.
Cod. Ital 1. 25a - miniatura - 1345 körül - 88 x 70 mm*

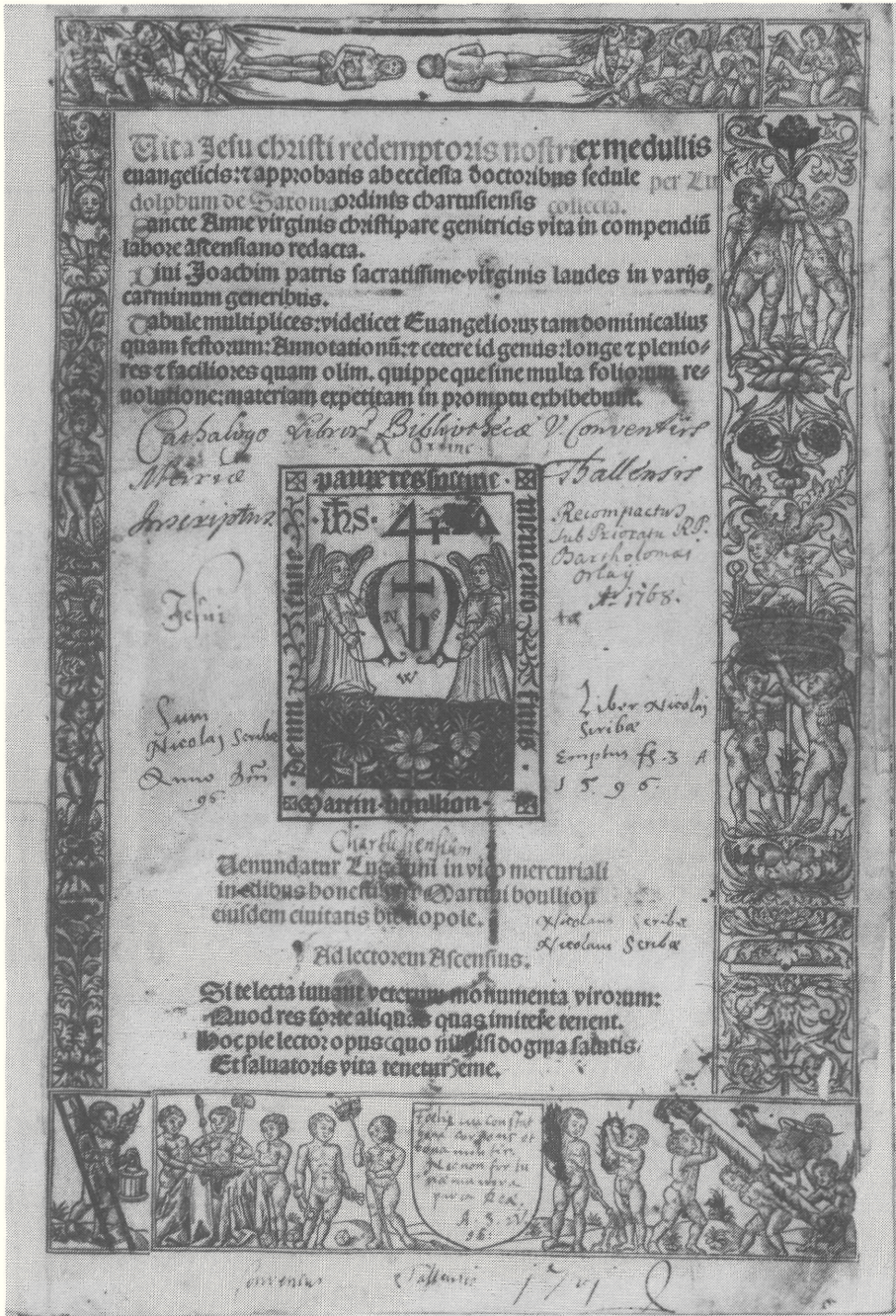

Szent Erasmus Mestere: Krisztus születése.

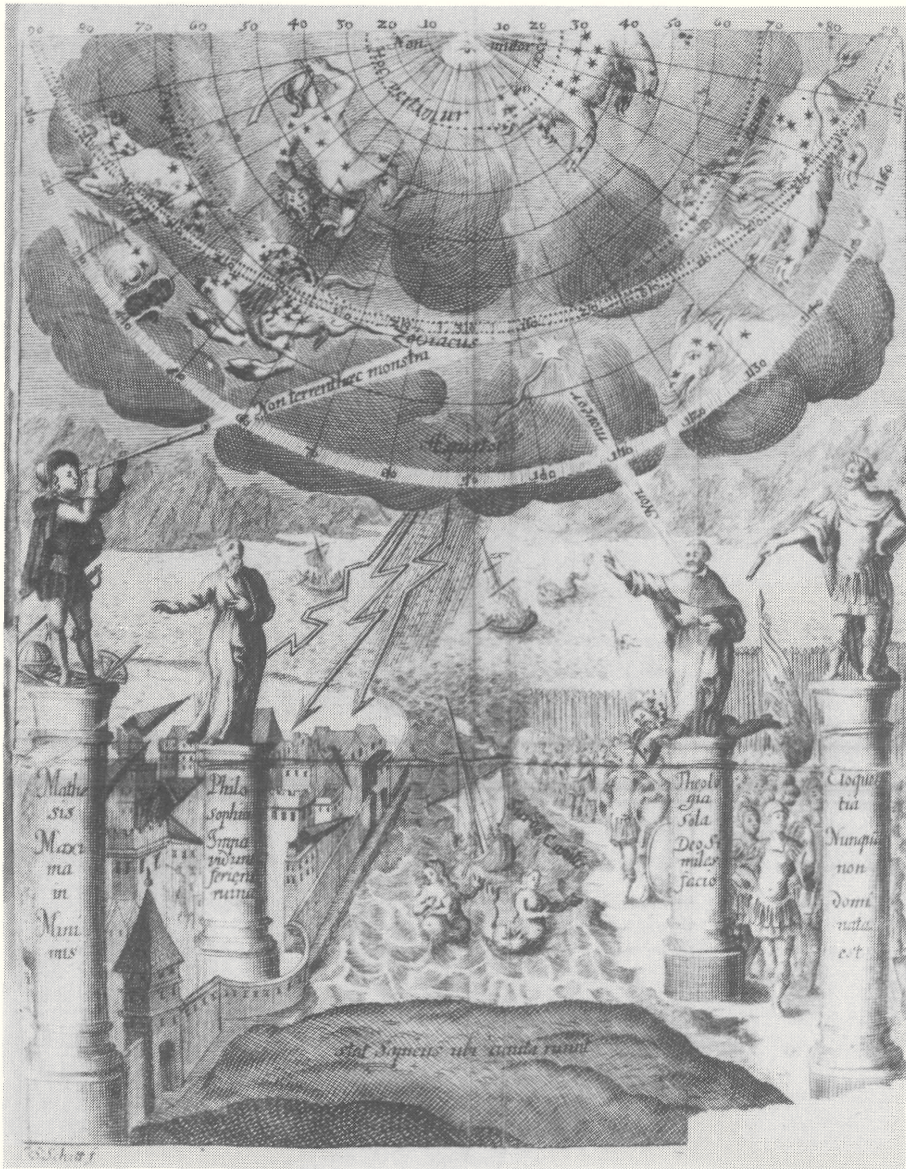
Duranti, Guillelmus: Rationale divinatorum officiorum.

Ulm, 1473. Inc. 11. az első fatábláról leáztatva az 1890-es években

- rézmetszet - 1473 előtt - 206 x 310 mm

Ludolphus de Saxonia: Vita Jesu Christi ... Lugduni, 1519. Vet. 19/39. -
 címlap tulajdonosi bejegyzésekkel 1596-1768 között

Berzeviczy, Georgius: *Quatuor columnae Sapientium ... Tyrnaviae*, 1690.
RMK. II. 335. - kihajtható címlapelőzők
- rézmetmet - I. S. Schott - 184 x 149 mm